

TÜRK DİLİ ARAŞTIRMALARI YILLIĞI

B E L L E T E N

1 9 6 8

FİLOLOJİDE İNSAN VE HAYVAN SOYBİRLİĞİ

A. CAFEROĞLU

Türk dili sözlüğünün tarihî gelişmesi, bünyesine kattığı ve dıştan edindiği kelimelerin tarihine bağlıdır. Bütün dillere şamil olan bu tarih, yerine ve diline göre, ufak tefek özellikler taşımaktadır. Nitekim dilimize ait olarak tespit edilen kelime hazinesi, taşımakta olduğu gerçek anlamı ile toplum hayatı içerisinde edindiği yeni anlamlar arasında, bazen oldukça büyük ayrılıklar göstermektedir. Yeni kelimelerin türemesi ile kullanışta vücuda gelen yeni yeni manalar, zamanla bata çıka arkaizm haline getirildiği gibi, semantik gelişmelerle, türlü kalıplara girmesi de mümkündür. Bunlar çoğu defa, gerçek anlamlarından büyük fedakârlıklar yaparak, gündelik toplum hayatı dilinde, ağızlarında, şivelerinde, hatta edebî dilde, yerine göre, aslındaki anlama zıt bir manada, yerine göre ise beklenmedik kötü ve kaypak bir anlamda kullanılmışlardır. Halbuki, doğuşunda birçok zaruretler dolayısıyla, dar bir çevreye mahsus olmak üzere, belirli bir anlam taşıyan kelime veyahut söz, ne olursa olsun, mensup olduğu dil gramerine ve gramer kurallarına, kesin bir surette uymak mecburiyetindedir. Fakat bu mecburiyet, kelimenin semantik tabiatına ve özgürlüğüne dokunamaz. Çünkü türeme yeni bir kelime, gramerin herhangi bir ögesi haline gelmekle, dilde bir kural vazifesi görebileceği gibi, yardımcı bir ek şeklini de alabilir. Türk dilinin tarihî gelişmesindeki bu önemli kelime yaşayışı, dilimizin yapısına uygun, değişmez bir karakter taşıyarak kökte ve ekte, temel morfem varlığını değiştirmeden olmuş ve buna göre kelime fonetik değiştirilmelere uğramamıştır. Omonimlerin türeyişi de, bu dil kuralında saklı bulunmaktadır. Türk halkları ağız ve şivelerindeki kelime hazinesi muhafazakârlığı işbu kök değiştirilmemesine bağlıdır. Kelime anlamının, çoğunlukla stabil halini alması, bu bakımdan fevkalâde büyük bir önem taşımaktadır.

Halbuki, toplumların zamanla artması ve taşması yüzünden, yeni çevrelerin türemesi ve kurulması gibi sebeplerden türeme şive, ağız segmentasyonu aşamaları, vaktiyle kendi öz muhitinde ancak bir anlamda kullandığı kelimeyi, sonraları semantik yolla, *alabildiğine*, genişletmiş, kelimeye *sınırsız* bir azatlık kazandırmıştır. Buna göre de kelime stabilizasyonu, ister istemez anlamı üzerinde etkisiz kalmaktadır. O kadar ki, eski bir dil unsuru, atlama suretiyle yerleştiği bir dil çevresinde, muayyen bir anlam taşıdığı halde, diğer bir çevrede, tamamiyle başka bir semantik değerde kullanılmıştır. Bunun elbette kendine göre, muayyen sebepleri olmamış değildir. Ve bu daha fazla dil bünyesi ile toplum hayat seviyesine bağlı, araştırılmaya değer bir konudur. Yoksa durup dururken, herhangi bir kelimenin, soyunu ve sopunu değiştirmesinin değeri olamaz. Burada asıl vazifemizin ruhunu, kelime değişmesinin şekli ve sebepleri üzerinde durmak teşkil etmektedir. Konu ağırlığı ve ciddiyeti nisbetinde, geniş ve sınırsızdır. Ben burada ancak, semantik ve morfolojik değişmelerle, insan ve hayvan soybirliğini vücuda getiren bazı filolojik kelimeler üzerinde duracağım. Bunlar geniş bir anlam kaymasıyla toplum hayatına, farkına varılmadan, yeni bir yığın omonik ifade külfetini yüklemiş bulunmaktadırlar. Zira, etimolojik bakımdan türlü kelimelerin bir kökte birleştirilmesi keyfiyeti, zannımca ciddi bir sonuç veremez. Bu gibi olaylarda, ençok göze çaracak olan özellik, dikkatsizlik ve dil bilmezlik olur. Öyleyse morfolojik analizde ve eleştirmede ciddi metodikaya eğilmek gerekir.

İnsan ve hayvan soyunun aynı bir kelime ile birleşik şekilde ifadenmesi, şüphesiz, belirli toplum hayat şartlarından doğmuştur. Ailenin, yeni doğan ve topluma yeni üye olan unsurunu, ister insan, ister hayvan olsun, aynı bir kelime ile tescili, tarih boyunca bozkır Türklerinde bir gelenek olmuştur. Göçebe bir yörük ve aşiret ailesi efradının, her iki cinsten yavruları ayırd etmemesi, toponomastika yönünden de birleştirilmiştir. Yeni dünyaya gelen çocuğa, sevilen ve ekonomik yönden faydası beklenen hayvan adı verilmesi ve adlandırılması, elbette basit bir antroponim meselesi olarak savuşturulamaz. Burada sosyal göçebe hayatın büyük tesirleri olmuştur. Çocuğu ölümden kurtarmak ve korumak üzere, ona manasız denilecek bir anlamı ad olarak vermek de, doğru olmaz. Gelgelelim ki, şamanizm itikat ve inanişında, hayvan âlemi nispi bir imtiyaza sahiptir. Ve yerine göre insan ailesi üyesi dışında tutulmamaktadır. Ayı gibi diğer birçok hayvan yavrularının ve kuşların, örfçe de mukaddes sayıla gelmesi¹, işbu inancın bir neticesidir. Çünkü bozkır, göçebe

¹ Nitekim, Türkler arasında 'baba, ced, baba taraftan dayı', Kaç'larda 'ağabey' anlamında kullanılan *oba, aba* kelimesi Sag. Koy. Kaç. larda sâdece 'ayı' manasını taşımıştır [Wb. I.

hayatında, evcil hayvan, çadır halkının ayrılmaz bir unsuru olduğu gibi, hayatın diğer türlerinde de sadık bir üye, faydalı bir varlık olarak kalmaktadır. Yeni doğan bir hayvan yavrusunun kış ortasında, keskin ayazda dışarıda bırakılması mümkün olmayışına bakılınca, o da çadır içinin tabii bir üyesidir. Burada yemini yer, yatar, kalkar. Üstelik çadır halkının en ufak üyesine, oyunda arkadaşlık ve eşlik yapar, buna göre de sevilir ve okşanır. İşbu toplum hayat şartları içerisinde, ilk yavru soy birliği yapanı *çağa* ile *bala*'dır.

Çağa. Aşağı yukarı *bala*'nın anlamca eşidir. Fakat semantik yönden ayrılırlar. *Bala* daha yaygın ve geniştir. Bununla beraber doğumun ilk yavrusunu ve yaratığını ifa eden *çağa* geniş anlamlı bir varlıktır. Az. ve Osm. kelime 'ufak erkek çocuğu, yavrusu' anlamındadır [Wb. III. s. 1842]. Buna karşılık ise eski Kıpçakça'da, Abu Hayyan'a² göre 'Tüyü henüz bitmemiş kuş yavrusu ve herhangi yeni doğmuş mahlûk' anlamını taşımıştır. Çağ. daki anlamı Az. Osm. uymakta olup 'körpe, çocuk, tıfıl' [ŞS. 147] la beraber ayrıca 'piliç'tir'¹ [Wb. ib. 1843].³ A. M. Şçerbak'ın, P. M. Melioranskiy'e dayanarak, Codex Cumanicus'ta *çağa*'nın 'kız çocuğu' anlamında kullanıldığını belirtmesi (s. 108), hiçbir araştırmaya dayanmamaktadır. Haddi zatında *çağa* daha fazla 'yavru' anlamında olması dolayısıyla, hem kız, hem de erkek çocuğu beraber ifade etmektedir. Diğer Türk ağızlarında ise, toplum durumuna uygun olarak Hami ağızında 'yavru' [Wb. ib.]; Uryan. 'ayı yavrusu' [ib.]; Rabguzî'de 'karga yavrusu'dur [Sç. s. 108]. Sç. bunu olduğu gibi Bud.'dan Çagatayçaya mahsus olmak üzere almıştır [Bud. I. 458]. Halbuki Çağ. böyle bir şey yoktur. Radloff'un kaynak göstermeden *çağa*'nın Kıpçak Türkçesinde 'kız' anlamında olması şartıyla, eski Rus diline de geçtiğini iddia etmesi, dikkatli bir incelemeyi istemektedir [Wb. III. s. 1843]. P. M. Melioranskiy, Kıpçakçaya yakıştırmak istediği 'kız' anlamını, *şaga* deyimi şeklinde Kazak şivesine de yaymaktadır⁴. Gerçekten de Kaz. şivesinde kelime

620]. Yak. äsä 'dede' hep 'ayı' anlamı karşılığıdır [Böhtlingk, 196]. Karag. ise irä 'büyük baba, dede' olduğu halde, irä 'ayı' anlamındadır [Prob. V, 618, N 32]. bkz. ayrıca [W. Bang, *Türkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut*, Ungarischer Jahrbücher, Berlin 1925, V. Heft, 1, s. 409 not 1; N. J. Zolotnitskiy, *Kornevoy çuvaşsko-russkiy slovar*, Kazan 1875, s. 18].

² Ahmet Caferoğlu, *Abu Hayyân. Kitab al-İdrak li-lisan al-Atrak*, İstanbul 1931, s. 25.

³ Ufak bir ağız değişmesiyle *çağa* ve *çağ* Çuv. da da 'tavuk' anlamındadır [V.G. Egorov, *Etimologičeskiy slovar çuvaşskogo yazıka*, Çeboksarı 1964, s. 321]. Türeme yönünden kelimenin *tavuk*, *takuğ*'la ilgisi yoktur. Sırf 'yavru' manasındaki *çağa*'dan gelmektedir.

⁴ P. M. Melioranskiy, *Turetskie elementi v yazıke "Slovo o polku Igoreve = Igor destanındaki Türkçe unsurlar," Izves. ORYSAN. VIII. SPb. 1904.*

bala ile beraber tautolojik bileşimle *bala şağa* şeklinde olup⁵, türlü manalarda açıklanmıştır. *Şağa*'nın bu ağızdaki gerçek anlamı 'kişkentay balanı ataydı'.⁶ Yani 'en ufak çocuğa verilen ad'dan başka bir şey değildir. Buna göre kelime *bala*'nın tam karşılığı olmuştur. Halbuki güney ağızlarında bu iki kelime arasında açık fark vardır. *Bala-çağa* bileşiğine 'çocuklar, yavrular', semantik kaymasıyla 'aile' gibi anlamlarda olmak üzere Kırg. da da rastlanmaktadır.⁷

Şağa kelimesinin türeyişi üzerine söylenenler, maalesef, ne kandırıcı, ne de okşayıcıdır. Bununla birlikte, dikkati çeken yönleri de yok değildir. Anlam bakımından aşağı yukarı, bütün şive ve ağızlarda, *bala* yanında yer almakla beraber *kağa* kelimesi ile *şa-ça*⁸ ve Moğ. *jaal*⁹ kelimeleri çevresinde *bala-jaağan* / *şağa* gibi bir düzene girişi önemsizlenemez. Moğolcadan geldiğine dair fikirler sağlama benzemiyor. *Kağa* ile olan ilgisi de hipotetiktir. Bu suretle Türkçe *çağa*'nın bugünkü Moğ. *jaal*'inden türetilmesi yersizdir.

Vaktiyle Radloff'un, Kıpçakçadaki mevcudiyeti üzerine 'kız' anlamında olmak üzere *çağa*'nın, eski Rus diline de geçtiğine dair iddiası [Wb. III. 1843] taraftar bulamamıştır. Nihayet *çağa*, değişik bir deyimle *çağ* [Amasya ili] kelimesi 'çocuk' anlamında olarak Anadolu ağızlarında da kullanılan bir kelime olmuştur [SDD. I. 291]. Fakat daha yaylım şekli *bala* ile birleşik *bala-çağa* telâffuzu olup, bizim bugünkü *çoluk-çocuk* anlamındaki anlam ruhunu ortaya koymaya çalışmıştır. Synonym composita prensipine uygun bir deyimdir.

Bala.

İnsan ve hayvan yavruları anlamını ve soydaşlığını birleştiren tarihi kelime *bala*'dır. Daha Kaşgarlı Mahmut zamanındaki¹⁰ 'kuş yavrusu' [Kaş. III. 65, 2; 175, 17] manasını gittikçe yitirerek, daha fazla son zamanlarda 'insan yavrusu' durumuna yükseltilmiştir. Kelime Türk dilinin tarihi boyunca; Rabguzî'de 'civciv, tavukçuk' anlamında *balacık*, Zemahşerî'de, Çağ. da hayvan türü belirtmek suretiyle 'yavru' [ŞŞ. 108] olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte hayvanlık anlamı çağında kelime, ayırt edilmeden 'hayvan ve kuş

⁵ Kazak tilinin kıskışa etimologiyalık sözdigi, Almatı 1966, s. 206.

⁶ Kazak tilinin tüşindirme sözdigi, Almatı I. 1959; II. 1961.

⁷ K. K. Yudaşın, Kırgızça-orusça sözdük, M. 1965, s. 102.

⁸ Eleanor Frankle, Word Formation in the Turkic Languages, 1948; Kazak til. söz. 207 (göremedim).

⁹ H. Jubanov, İssledovaniya po kazahskom yazıku, Alma-Ata 1936.

¹⁰ C. Brockelmann, Mitteltürkischer Wortschatz, Leipzig 1928, s. 29.

yavruları' manasını tercih etmiş görünmektedir.¹¹ İnsan yavrusu anlamı çağında ise *bala*, ister yalnız başına, ister *bala-sı*, *bala-ca* halinde olsun, hep 'insan yavrusu'nun temsilcisi ödevini görmüş ve aşağı yukarı bütün Türk ağızlarında yerleşmiş kalmıştır. Nitekim kelime [Kırg., Kkır. Kaz. Türkm. Kır. Az. Os.] ağızlarında 'insan yavrusu, küçük çocuk' manasında olduğu halde, Radloff ayrıca Osm. mahsus olmak üzere 'kuş yavrusu' anlamını da tesbit etmiştir [Wb. III. 1491]. Türü belirtilmek şekli ile, bütün hayvan soyuna da rahatça getirilebilir. Çağ. her iki tür için, yani hem 'çocuk, yavrusu,' hem de 'beçe-tavuk yavrusu' olarak kullanmıştır [ŞS. 71]. Bundan türeme *balacık* 'çocuk, oğlan uşak' ve *balalamak* 'yavrulamak, yavru doğurmak, çocuk toğurmak' gibi cümlecikler doğmuştur [ibid.]. Yalnız başına, öz anlamını yitirmeden, insan yavrusu dışına çıkmamıştır. Türü belirtilmek istenil-dikte ise Karak. olduğu gibi: *kız bala* 'kız çocuğu'; *ul bala* 'oğlan çocuğu'; *ool bala* 'üvey oğul'; *kişi bala* 'küçük oğul'; *adam balası* 'kâinat' v.b. gibi, aile topluluğu sözlüğü meydana çıkmaktadır [*Karakalpakşa-Ruşsa Sözlük*, 1958, s. 81]. Aynı aile soyundan *baladay* 'çocukçasına'; *balakay* 'yavrucuk'; *balalai* 'doğum', sözleri türemiştir [ibid.]. Ufak tefek semantik değişmelerle Kırg. da 1) 'Yavru, yavrular' 2) Erkek soyundan 'torun' gibi anlamını almıştır [Yudahin, *Kırgızça-oruşça sözdük*, 1965, s. 102]. Aynı anlam Doğu Türkçesi için de muteber sayılarak *bala barça* 'aile'; *balaka* 'sevimli evlât, yavru' kavramlarını doğurmuştur.¹² Tuba-kiji Türk boyunda: 'oğul, çocuk yavru, delikanlı, genç, yavrucuk, kuş yavrusu' gibi geniş ve varlıklı bir ifade kaynağı olduğu gibi birleşik ve toplayıcı halinde *bala-barça* 'çocuklar, evlatlar, ufak yavrucuklar' manasını da taşımıştır. Yine aynı ağızda *baldar* çoğul olarak 'evlâtlar, çocuklar, kuşlar' anlamına gelmektedir.¹³ Kelimenin bu kadar geniş anlam içerisinde parçalanması ve türlenmesi inanışına göre, çocuk soyunun ilk doğum basamağını teşkil eden *çağa*'nın bu ağızda bulunmayışından yahut gölgelenmiş olmasından ileri gelebilir. Tersine, *çağa*'nın yaygın bulunduğu alanlarda ise *bala*, oldukça gevşemiştir. Bunun en iyi ve olgun bir örneğini Kazak ağızı teşkil edebilir. Bu ağızda *bala* yalnız başına kullanılmadan *bala-şaga* terkinbine koşulmuş bulunmaktadır [*Kazak Til. Kıs. Etim. Sözdüğü*, s. 206-207]. Anadolu

¹¹ A. Caferoğlu, "Küçük, çocuk, enük" kelimelerinin morfolojik ve semantik değişmelerine dair, Türk Dili, Belleten, III, sayı 10-11, 1947, s. 7.

¹² Gunnar Jarring, *Wörterverzeichnis zu G. Raquettes Ausgabe von Täji bilä Zohra* (Lund 1930), Lund 1965, s. 12.

¹³ N. A. Baskakov, *Dialekt-çernevü Tatar (Tuba-Kiji)*, Grammatičeskiy oçerki slovar, 1966, s. 166.

ağızları ise her iki kelimeyi geniş bir düzen içerisinde ‘çocuk, yavru, küçük’; Kerkük ağzında ‘oğlan çocuğu’ anlamında kullanmıştır. Aynı kelimedenden türeme çeşitli eklerle *bala* kelimesi: *balak*, *balah*, *balag*, *malağ* telâffuzlarıyla, gerçek anlamı olan hayvan ve kuş yavrusunu ifade etmiştir. Yerine göre: 1) Manda yavrusu, 2) Tavşan yavrusu, 3) Güvercin yavrusu v.b. delâlet etmiştir [*Derleme sözlüğü*, TDK. II. B. Ankara, 1965, s. 496 vd.]. Ancak bu türemelerdeki *-k* eki, vaktiyle Hasan Eren’in, pek yerinde olarak tesbit ettiği üzere küçültme eki olmuştur.¹⁴ Azerbaycan ağızları *bala*’yi ‘insan ve hayvan yavru’ birliğini olduğu gibi muhafaza etmiştir. Buna göre de; 1) Evlât, uşak, oğul; 2) Küçük, körpe hayvan, kuş manalarında kullana gelmiştir [*Azerbaycan dilinin izahlı lugeti*, I. 1964, s. 187]. Tıpkı Anadolu da olduğu gibi *balag* da ‘camuş balası, körpe kelçe’ anlamındadır [ibid.]. Zâmanla Azerbaycan toponomastikasında da yerleşerek *Balakişi*, *Balaemi*, *Baladadaş* gibi antroponimleri veyahut akrabalık adlarını da vücuda getirmiştir.

Böylece, bütün Türk şive ve ağızlarında yer bulmuş sayılan *bala* yahut *balası* kelimesinden türeme olmasına rağmen *bala-la-mak* fiili, Azerbaycan toplumunda insan soyu için kullanılmaz.¹⁵ Daha fazla hayvan yavrulaması için dilce kabul edilmiş bir fiil türüdür. Türkçe olmayıp ta Sanskritçenin *bâlas*’ından türeme ‘çocuk, erkek çocuğu’, anlamında olarak Türkçede yerleştiğini iddia eden Şerbak’ın [s. 108] fikrine asla katılamıyacağım. Çünkü bu türden kelimeler, çoğunlukla, ses taklidi (onomotopoe) ürününden sayılırlar. Şç. ın dediği gibi olmuş olsaydı, buna Orhun ve Uygur yazıtlarında da rastlanmış olurdu.

Oğul - oğlak :

İnsan ve hayvan soyunun birleşik unsurları arasında bulunanlardan biri de *oğlan*’dır. Semantik değişmeler türü sınırları içerisinde, hayvan soyuna verilmek istenen anlamlardan başka ayrıca, öz insan anlamına dokunulmadan ‘küçük, sâgir, yavru’ türünden ilham alan çeşitli eklere de yer verilmektedir. Geniş toplumun bu iki insan ve hayvan soy birliğine karşı beslediği sempati, zaten bu gramer şekillerinden ileri gelse gerektir. Bunda, elbette hayvana karşı beslenen şefkatin rolü de oldukça büyüktür. Nitekim İstanbulluların durmadan birbirine: *kuzum*, Türkm. *deveciğim* diyerek hitabına imkân görülemezdi.

¹⁴ Hasan Eren, *Beiträge zur türkischen Wortforschung*, Körösi Csoma-Archivum, III, 2, Budapest 1941, s. 128 not.

¹⁵ *Azerbaycan Türk halk şiveleri lugeti*, I, 2, Bakı 1931, s. 38. Semantik yönden *bala*, ayrıca ‘küçük, ufak, körpe’ gibi anlamlara da kaçmıştır. Kelime Azeri Türkçesinde tamamiyle *uşak*’ın bir sinonimi halinde kullanılır. Anadolu da aynen mevcuttur.

Daha Orhun yazıtlarında geçen *oğul*, *oğlan* kelimesi¹⁶, Uygur Türkçesinde genişliyerek 'oğul, genç, delikanlı' gibi anlamlar almakla kalmamış, *oğlağı*¹⁷ 'çocukçasına, delikanlıca, müşfik, hassas, zarif' gibi anlamları da doğurmuştur.¹⁸ *Oğlan*'la birlikte *oğlak* in da beraber kullanıldığı Uygurca devresi, bu iki kelimenin bir kökten türeme olup, sırf gramer şekli değişimi dolayısıyla hayvan soyuna da gerildiğini göstermektedir. Bu suretle eski Türk dili yadigârlarında, yanısıra üç dört gramer şekilli, aynı anlamı aydınlatan *oğla* [Kaş. I. 116, Arğu ağızı için], *oğul*, *oğlan*, *oğlak*, *oğlut* [Orh.] kelimeleri kümelenmesine rastlanmaktadır. Eski Türkçe devresinde *oğul* bugünkü anlamda kullanıldığı halde *-an*'la beraber 'oğul' yanında bir de *oğlan kız* gibi 'evlâ'dı ve *sili oğlan* 'genç kız' [Grönbech, Wört. 173]ı tekeline almıştır [Malov, s. 403]. Buradaki *-n*, Hasan Eren'in haklı olarak *oğul* > *oğulan* > *oğlak*'ta görmek istediği¹⁹ küçültme *-k* ekinin diğer bir eşi olsa gerektir. Bugünkü Türkçemizde *er-en* kelimesinde de mevcuttur. Bu suretle insan soybirliğine katılan *oğulak* ta²⁰ eski Türkçede yer almış ve ek gelişmesine de katılmıştır [Kaş. I. 63]. Hatta aylardan birine *oğlak ay* adı dahi verilmiştir [ibid. I. 291]. Kuzu ve keçi yavrusu anlamını taşıyan *oğlak* kelimesi de, anlaşılan zamanında pek rağbette olmuştur.

Nitekim *oğul*'la bir birlik teşkil eden *oğulak*, yalnız eski Türkçede saplanıp kalmamış, türlü teleffuzlarıyla 'oğlan, erkek çocuk, evlatlık, oğulcuk' gibi birbirini tamamlayan okşama anlamlarda Özb., Kırg., Kaz., Karak. ağızlarında *ulağ*, *Ḥak. oolağ*, *Tuv. oolak*, olarak bugün bile yaşamaktadır [Wb. I. 1679]. Bir kökten geldiğine şüphe edilemeyecek olan *oğul*, *oğlan*, *oğlak* kelime ailesi, ilk aşamasında, herhalde cins ayırt etmeden, 'kuşak, nesil' ve genellikle 'evlât' anlamı yükünü taşımış, daha sonraki yerleşik kültür devresinde, toplum anlayışının kendine yakıştırdığı kavrama doğru kaymıştır. Hatta *oğul* yalnız başına *kız*'ın bir karşılığı olarak ta, semantik yönden ortak bir devre yaşamıştır. Ve akrabalığın antonimik bir deyim olmak üzere, her

¹⁶ S. E. Malov, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti*, M. 1951, s. 403.

¹⁷ A. von Gabain, *Türkische Turfantexte X*, ABAW., Berlin 1959, s. 46.

¹⁸ A. Caferoğlu, *Uygur Sözlüğü*, 1934, s. 110. Dikkata değer tarafı *oğlan*'ın Çağ. 'sultan soyuna değinen Özbeklerden imtiyazlı bir sınıf' anlamında bile kullanılmasıdır [Bud. I. s. 141].

¹⁹ Vaktiyle J. Deny, *Grammaire*, s. 565 inde *oğlak* kelimesindeki son ekini *-lak* (≈ *lāk*) olarak kabul etmiştir. Aynı fikre L. Ligeti de katılmışsa da, Hasan Eren tarafından düzeltilmiştir [bkz. Hasan Eren, *Beiträge zur türkischen Wortforschung*, s. 129, not 1]. Buraya haklı olarak *balak*, *malağ* ta alınmıştır [ibid.].

²⁰ Grönbech, *Kom. Wörterbuch*, 1942, s. 172; P. M. Melioranskiy, *Arab-filolog o turetskom yazıke*, 1900, s. 69.

ikisi de birbirinin ayrılmaz parçaları olmuşlardır. Bugün olduğu gibi, her ikisi de 'evlâd'ın karşılığıdır.

Böylece, Türk toplum hayatına soybirliği anlamında giren *oğul* ve ondan türeme *oğlak* kelimelerinin cins ayrımlaşmasına bakmadan ayrıca: *oğlan kız*, *kız oğul*, *oğul kız* 'kız evlât, çocuklar, evlâtlar' anlamında yeni gruplaşmalar vücuda getirilmiştir.²¹ Çeşitli Türk ağızlarında türlü türlü telâffuz şekilleri alan kelime: Çuv. *wal*, Kıp. *ovul*, Kar. *uwul*, Oyr. *uul*, Tuv. *ool*, Nog., Baş., Kazan *ul*, Yak. *uol*, bir çoklarında ise *oğul*, aslındaki kök anlamını muhafaza etmiştir. Buna göre de kelimeyi *ok + kul* 'köle' terkibi halinde görmek isteyen A. Bernştam'a²² karşı A. Kononov²³, tersine *ög ~ og* 'anne + ul (küçültme eki) 'soy, sop, uruğ' şeklinde açıklamaya çalışmaktadır. W. Bang ise kelimeyi *o-mak*'tan türeterek, *Kutadgu Bilig*'in 'tanrı' anlamındaki *oğan*, *uğan*'ına yakıştırmaktadır. Orhun anıtlarının *oğuş ~ uğuş*'u 'soysop' da *oğul* kelimesi ailesinden sayılır.²⁴ Hatta *oğuz*'un kendisini dahi *oğul* ailesinden birlik kabul edenler de vardır.²⁵

Bununla birlikte, *oğul* kelimesinin, kökü ve türeyiş aşamaları ne olursa olsun, semantik yönden geçirdiği anlam türleri tıpkı *kişi* kelimesinin tuttuğu yol üzerine yürümüştür. Bilindiği üzere *kişi* ve *oğul*, daha ilk Orhun devleti türesinde 'insan, kuşak, nesil, yaratık' anlamlarında olup, cins ayrıklığına uğramamıştır. Erkek ve kadın cinslerine ayrılışları daha sonraki çağlara bağ kalmıştır. Nitekim Uygurlarda *kişi* 'kadın' anlamını alınca²⁶ *oğul* da 'küçük anne, kuşak' anlamına doğru kaymıştır.²⁷ O kadar ki Orhun devri yazıtlarında kadın ve erkek cinsten müşterek olan 'kuşak, nesil' anlamı, özel sıfatlarla belirtilmeğe çalışılmıştır: *urı-oğul* 'oğul', *kız-oğul*, *kız-oğlan* 'kız çocuğu', gibi.

²¹ S. Malov, *Pamyatniki*, sözlük bölümü, s. 417; Orkun, s. 69.

²² A. Bernştam, *K semantike termina oğul = oğul deyiminin semantikasına dair*, Yazık işmişlenie, IX, 1940, s. 97.

²³ A. N. Kononov, *Rodoslovnaya Türkmen = Şecere-i Terakime*, 1958, s. 84. Bernştam'ın *oğul*'u *Oğuz*'la aynı kökten türetmesi yanlıştır [Aynı eser, 97].

²⁴ N. Orkun, *Eski Türk yazıtları*, IV, 1941, s. 70 'kabile, boy, soy'. Bang'ın bu iştikakını *u-mak* şeklinde düzeltmek gerekir. O kelimeyi *o-ğu-l* 'kuvvet, güç, yardım, destek' halinde görmektedir [*Vom Köktürkischen zum Osmanischen*, APAW., 1919, II, s. 66]. Buna göre de *oğan*, *oğuş* tercih edilmiştir.

²⁵ A. Bernştam, aynı eser.

²⁶ A. Caferoğlu, *Er-kişi, hatun-kişi niyyetine*, Necati Lugal armağanı, TTK. yayını.

²⁷ A. Kononov, aynı eser.

Oğul'un bu devir gerçek manası, bildiğimiz bugünkü anlamı taşımış olsaydı, elbette sıfatlarla ayırt edilmesine hiç de lüzum kalmazdı.²⁸

Daha sonraları *kişi*²⁹ 'kadınlıktan' çıkınca, *oğul* da aynı anlam sınırları dışına çıkararak, birincisi 'adam, erkek' manasını almış, ikincisi de 'oğul, erkek çocuğu, erkek kuşağı' gibi anlamlara bürünmüştür. Hatta Uygurlarda 'erkek adı' derecesine dahi yükselmiştir.³⁰ Böylece *oğul* kelimesi, türlü anlam aşamaları sonucunda, tıpkı *kişi* gibi bir 'tangrı, ilah' temsilcisi olarak, yüzyıllar inancını yaşatmıştır. Daha geniş araştırmalar bu fikrimizi gerçekleştirecek kanaatindeyim. Nitekim arı dünyasının *oğul arısı* [Osm. Kırım] hâlâ bugün bile [Wb. I. 1015] eski 'kırallık' hatırasını yaşatmaktadır. Çatısı altında insan ve hayvan soybirliğini barındıran *oğul*, *oğulak* ~ *oğlak*, *oğul arısı*, tahmin ettiğimiz tanrının, canlılar alemine bıraktığı tarihi bir izdir. Zaten kelime eski Türk çadırında ve bozkırında 'kuşak, nesil' anlamını taşımakla, bir nevi 'aile ilâhı' gibi bir inanış sonucu olmuştur.

Kiçik - Küçük :

İnsan ve hayvan soybirliği yapan kelimeler içerisinde morfolojik ve semantik yönlerden dikkati çeken değişme kabiliyeti gösterenlerden biri de *kiçi-kiçik-küçük*'tür. Daha ilk Türk dili kaynaklarında *kiçig* telâffuzu ile geçerek yalnız 'az, küçük, azacık' gibi sınırlı bir manada kullanılmıştır.³¹ Kaşgarlı çağına doğru ise az bir morfolojik gelişme ile *kiçik*, *kiçük*, gibi, daha dayanıklı bir gramer şekili almakla beraber [Kaşgarlı, *Divan*'ı, Atalay, *Dizini*, s. 328; C. Brockelmann, MW., s. 107] manasında bir değişilik geçirmemiştir. Fakat *kiçikde*'ki değiminde 'gençlikte'yi ifade etmiştir. Bizim aradığımız 'köpek yavrusu' anlamında kelimeye *Divan*'da yer verilmemiştir. Anlaşılan, daha bu devirde, *kiçik*, *küçük*'leşmemiştir. Ve Orhun yazıtlarındaki *kiçig*'e nispeten, kendine -k ekile *kiçik* biçiminde bir sabitlik kazandırmıştır. Halbuki

²⁸ S. Malov, *Pamyatniki*, s. 417; Çuvaşçada kelime *wıl*, *wıl'*dir [N. J. Zolotnitskiy, *Kornevov çuvaşsko-russkiy slovar*, Kazan 1875, s. 130-131]; V. Egorov, s. 341. Zaten, bu devrelerde *oğul* daha geniş anlamlarda kullanılmıştır [L. A. Pokrovskaya, *Termini rodstva = Akrabalık deyimleri*, İstoriçeskoe razvitie leksiki tyurkskiñ yazıkov, 1961, s. 16].

²⁹ Kelime Uygur Türkçesinde: kişi, insan, mahlûk, zevce, eş, kadın, kul, köle, prenses gibi cinsleri birleştiren toplayıcı bir kelime olmuştur [A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK. s. 112].

³⁰ A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*, TDK. 1968, s. 139.

³¹ N. Orkun, *Yazular*, IV. s. 60.

Kaşgarlı devri sonrası Kıpçak sahası toplumu *kiçi*³²-*kiçik*-*kiçük*-*küçük* kelimeleri soybirliğine, yeni bir açıklık kazandırmıştır. Şöyleki XII. yüzyıl sonlarına doğru Mısır-Kıpçak toplumunda *kiçi* 'sağır, ufak, küçük' anlamında kullanıldığı halde, *küçük* tersine 'köpek yavrusu' manasında işlenmiştir.³³ Abu Hayyan'ca tespit edilen bu iki soybirleştirici kelime, aynı Kıpçak alanı araştırmacılarından Houtsma tarafından da belirtildiği halde, yanlış bir açıklamaya uğramıştır. Hiç bir ilgisi ve varlığı olmayan *keçik* kelimesi *küçük*'ün bir eşi olarak ileri sürmekte³⁴ ve *kiçevkine*'ye de 'hasat' gibi yanlış bir anlam vermektedir.³⁵ Halbuki kelime *kiçi*'den türeme, küçültme eki ile *kiçevkine* durumuna konulmuş, diğer bir ağızda *kiçkine* 'cüce, küçük çocuk' gibi değişik bir telâfuzla yaşamıştır.³⁶ Böylece *kiçi*-*kiçik*-*küçük* ailesi, Orhun-Uygur devri Türkçesinde 'ufak, küçük' manalarında revaçta olduğu halde, daha sonraları, Bozkır göçebe hayatına *küçük* 'köpek yavrusu' da katılmıştır. Bünyesi bunu almayan ağızlarda ve halklarda ise, daha geniş bir kullanım alanı bulan *enük* kelimesi olmuştur. Anlamca *küçük*'ten farklı olmamasına rağmen bu 'köpek yavrusu' manasında olan kelimeler, bir türlü aynı çatı altında yaşamıyarak, birbirini itmiş, sıkıştırmış, dil sahası dışı etmiştir. Bunun en iyi örneğini Uygurcada görmekteyiz. Burada *küçük* henüz doğmamış yerini *enik* ~ *enük* tutmuştur. Halbuki bu sonuncunun gerçek anlamı 'vahşi hayvan yavrusu, köpek, kurt' olmuştur [Wb. I. 734]. Anlaşılan daha sonraları, 'vahşi hayvan yavru'luğunu bırakarak, ancak aile ve ev içerisinde barındırılan köpek yavrusuna ad olmuştur. Şöyle ki: Uyg. *enük* 'hayvan yavrusu', aynı zamanda 'antroponim' [A. Caferoğlu, *Eski Uyg. T. Sözl. Sözl. Sözl.* 73]; Tuva *enik* 'köpek yavrusu' [S. Malov, *Pamyatniki*, s. 364]; Çağ. aynı anlamda [Ş. Sül. 23]; Kaşgarlı [I. 70], Zenker [I. 108] hep "hayvan yavrusu" olarak almışlardır. Kıpçak sahasında da vardır [Abu-Hayyan, s. 11]. Aslında 'yavru' olarak kabul edilen kelime, sonraları *it* kelimesinin eklenmesiyle *it enik*'i 'köpek yavrusu' manasını almıştır.³⁷ Aynı kaynak *sırtlan enüceği* türünü de almıştır. Bu suretle

³² İlk heceden sonrakilerde -g düşmesi burada da kendini göstererek *kiçi* şekli ile [Osm. Kar. Türkçesinde] mevcut olmuştur [Wb. II. 1381]. Karakalpak ağızında ise -ç-> -ş- üzerine *kişi* 'daha küçük, daha genç' yerini tutmuştur [*Karakalpakça-rusça sözlük*, 1958, s. 325].

³³ A. Caferoğlu, *Kitâb al-İdrâk li-lisan al-Atrâk*, İstanbul 1931, s. 48 ve 54. Ayrıca bir de 'kuyruğu kesik it' anlamında olmak üzere *küçük it* deyimi vardır [ib. 54].

³⁴ Houtsma, *Ein Türkisch-arabisches Glossar*, Leiden 1894, s. 96.

³⁵ A. Caferoğlu, *Küçük, çocuk, enik kelimelerinin morfolojik ve semantik değişmelerine dair*, Türk Dili, III, sayı: 10-11, 1948, s. 8.

³⁶ A. Battal, *İbnü Muhanna lûgati*, İstanbul 1934, s. 41.

³⁷ *Tarıklarıyla tarama sözlüğü*, IV, 1957, s. 298. Umumiyetle Türk halklarında, tıpkı eski Türkiye Türkçesinde görüldüğü gibi 'köpek yavrusu, ayı yavrusu, kurt yavrusu' ve genellikle 'hayvan yavrusu' manalarını ifade etmiştir [Şeçerbak, s. 129]. Özbekçede de *it* yansıması ayrıca *küçük* te vardır. Aynı anlamda olarak Yak. *nokö, noho* < Mog. *nohöy*'dur [Şç. 127].

semantik değerini çeşitlendiren kelime, kolayca insan yavrusu anlamını da almakla kalmamış, üstelik *küçük* kelimesini çıkarmış atmıştır. Bugünkü Anadolu'daki *enük* ~ *enik* 'çocuk, yavru' kelimesi, bu semantik gelişmenin bir sonucudur.

Halbuki yine 'hayvan yavrusu' anlamını taşıyan *küçük* kelimesi, Türk toplumunda daha ağır basmışa benzemektedir. XII. yüzyıl Kıpçakçasında 'köpek yavrusu' anlamında türemiş olan kelime³⁸, zamanla birçok Türk halkları ağızında, ufak tefek fonetik değişmelerle, geniş bir surette yayılmıştır. Bazen de *kiçik*'le bir koşuda yürüyerek her iki anlamı birleştirmeğe yeltenmiştir. Nitekim kelime *küçük* yapısı ile Çağatayca'da hem 'köpek yavrusu' hem 'tıfil, sağır' manalarını toplamıştır [Ş. Sül. s. 257]. Anlaşıldığına göre, Çağatay yazı dili *kiçik*'i 'insan yavrusu' *küçük*'ü ise 'hayvan yavrusu için kullanmıştır.³⁹ Aynı ortam aşağı yukarı, bütün Kıpçak bozkırında mevcut olmuştur.⁴⁰ Osmanlı Türkçesi sahası *kiçik*'i terkederek yerine kullandığı *küçük*'e: 'ufak, küçük, azacık, aşağı' gibi geniş manalar verdiği halde, ayrıca [Tel., Kar., Osm., Doğu T.] bir de 'köpek yavrusu' anlamını da eklemiştir [Wb. II. 1494]. Aynı anlam olduğu gibi Kırgız'larda da mevcuttur. K.K. Yudahin⁴¹ *küçük* kelimesini haklı olarak ses taklidi kelimeler türünden sayarak iki başlıca anlamda açıklamıştır: 1) *küçü-küçü* diye köpek yavrusunu çağırma; 2) Çocukların birbirine takıldıkları zaman, istihza türünden söyledikleri kelime.

Böylece *küçük* ve *kiçik* kelimeleri, aslında *kiçi* ve *küçü* olup, tıpkı *bala-k* ve *ogula-k* ~ *ogla-k*'ta görülen -k küçültme ekiyle türetilmiştir. Buna göre de kelime, ses taklidi türemesidir. Halbuki bazı bilginler *küçük*'un, semantizm yolu ile eşi sayılan *kiçik*'ten türediğini ileri sürmektedirler. Radloff'un *büyük küçük* birleşiminden [Wb. II. 1493] ilham alan bu bilginler, benzeşme yolu ile *büyük* etkisi altındaki *kiçik*'in yuvarlaşmasıyla *küçük* durumuna geldiği iddiasındadırlar. Bu, bazı ağız bölgelerinde, gerçekleşme imkânının bulunması da değildir. Kıpçak sahası en iyi bir örnek teşkil edebilir [Ettuh. Zek. 213, 201].

Buna karşı, bugünkü ağızların birçoğunda bu iki kelime, birleştirilmekten uzak kalmış, morfolojik ve fonetik yapılarına göre birbirinden ayrılmışlardır.

³⁸ A. Caferoğlu, *Abu-Hayyan*, s. 54.

³⁹ H. Vambéry, *Çagataische Sprachstudien*, Leipzig 1867, s. 329, 333.

⁴⁰ *Atuhfet-üz-Zekiyye*, İstanbul 1945, s. 201 ve 213, Atalay yayımı.

⁴¹ A. A. Yudahin, *Kırgızça-orusça sözdük*, 1965, s. 474. Aynı *küçü-küçü* köpek çağırma kelimesi Anadolu'da da mevcut olmuştur [*Anadilden derlemeler* s. 257-2578].

Aynı şey manaları için de görülmektedir. Azerî ağız ve yazı dili bu aşamanın en iyi bir örneğini vermektedir. Burada en ufak bir kayguya yer verilmeden her iki kelime, kendi morfemi çevresinde ana anlamıyla ve fonetik yapısıyla, kendi varlığını korumuştur. *Kiçik* ve *kiçik* 'ufak, sağır', *küçük* ise hep 'köpek yavrusu' na bağlı kalmış ancak, semantik yönü ile insan ve hayvan soybirliğini doğurulamışlardır. Anadolu ağızlarından bazıları buna uymakta direnmektedir. Nitekim İnegöl, Ankara, Trabzon gibi illerde *kiçi* durmaktadır.⁴² Diğer Kars ağızlarında ise tersine her iki kelime birbirinden uzaklaştırılmıştır.⁴³ Hatta kısalığı dolayısıyla şubat ayına *güçük ay* adı dahi verilmiştir [Söz der. dergisi, 2, s. 1003].

Karma bir kullanım alanında her iki kelimenin telâffuzları ne olursa olsun.⁴⁴ 'yavru' anlamında olmaları itibariyle, insan ve hayvan soybirliğinin filolojik birer tanıkları olmuşlardır. Bugün dahi, gelenek halinde, halk arasında yaşamaktadır. *Enük*'e yerini vermiş sahalar da, eksik değildir.

Çocuk - Çoçka :

Daha fazla Osmanlı ve Anadolu şivelerinde rakipsiz olarak kullanılan *çocuk* kelmiesi, tarihî gelişmesinde semantik yönünden hep insan ve domuz soybirliği yapmıştır. Anadolu halkı çoğunlukla bu kelimeyi bilmez, yerine *uşak*'tan⁴⁵ parçalanma *ufak* ve *uşak* kelimelerini kullanır. Diğer Türk şiveleri de 'insan yavrusu' anlamında olmak üzere *çocuk* kelimesini bilmezler. Buna göre *çocuk*'un yayılm alanını olan İstanbul toplumu edebî şivesince benimsenmiş, daha sonraları Kırım'a sıçramıştır [Wb. III. 2027]. Bu suretle, *çocuk* 'insan yavrusu' olmak üzere pek dar bir alana sıkıştırılmış kalmıştır. Bu ise, kanaatime göre kelimenin 'domuz yavrusu' anlamında kullanılan *çoçka*, *çoşka* ile yakın benzerliği yüzü hürmetine olmuştur. O kadarki *çocuk*, Budagov'un⁴⁶ tespitine göre چوله چوجوق (çolma çocuk?) şekliyle Osmanlı sahasında aynı zamanda 'hayvan yavrusu' anlamına gelmiştir.

⁴² Türkiye halk ağzından söz derleme dergisi, İstanbul 1941, s. 937.

⁴³ A. Caferoğlu, Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar, İstanbul 1942, s. 263 vd.

⁴⁴ Çuvaş ve Yakut lehçelerinde ise tamamıyla kayma bir deyişle Çuv. *peçek*, *peççekke*; Yak. *bıçık* şekillerini almıştır. Anlamca yalnız bir yanlı kalarak düpedüz 'ufak, küçük, yani küçük, minnacik' manasında kullanılmıştır. Moğ. *bişihan*, *biçihan*'dır [V. G. Egorov, *Etimoloğičeskiy slovar çuvaşskogo yazıka*, Çeboksarı, 1964, s. 159].

⁴⁵ W. Bang, Keleti Szemle, XVIII. s. 11.

⁴⁶ L. Budagov, *Sravnitel'niy slovar Turetsko-Tatarskiñ nareçiy*, Sanktpeterburg 1869, s. 491.

Diğer *çocuk* kelimesini bilmeyen Türk ağız ve şivelerinde, farkına varılmadan soybirliği yapan ve 'domuz yavrusu' ifadecisi sayılan kelimeler kaba taslak şöyle bir sıraya bağlanabilir: Az. *çoşga* 'domuz balası, domuz potası'⁴⁷; Alt. Tel. *çoçko* 'domuz', *çoçkonıñ palazı, domuz yavrusu* [Wb. III. 2027]; Çağ. *çocuk* 'domuz' [Kalk. Lug. *بیچه خوک*] [ib.]; Çağataycanın *çocuk*'u olduğu gibi eski Türkçede, Kaşgarlı devrinde gelişme ve kullanma alanı bulmuştur [Kaş. I, 318; C. Brockelmann, s. 57]. Çeşitli yollarla semantik değişmelere tutulmadan, ufak tefek morfolojik kaymalarla kelime Türkm. *jojuk, donguz jojuğı*⁴⁸; Başk. *suska* ve *soska* [Wb. IV. 557], 'domuz', *kır sus'kahı* 'yaban domuzu'⁴⁹; Kara-kal. Şor. Kaç. *şoska* 'domuz' [Wb. III. 1033]; *şoskaşı* 'domuz çobanı';⁵⁰ Tuva'larda ise *oğul*'la beraber *havan oğlu, ki*⁵¹ büyük bir ihtimalle *kaban*'dan doğma olsa gerektir. Diğer Özb. *çuçka*, Yeni Uyg. *çoçka*⁵², Hak. *çoçha*, Çuv. *sısna*,⁵³ aşağı yukarı aynı morfolojik çevre içerisinde Hak. *sosha*⁵⁴ ve saire ne olursa olsun *çocuk* ~ *çocuk* kelimesinin bin yıllık mazisi, insan ve hayvan soybirliğinin hareket noktası olmuştur. *Domuz* birçok Türk halklarında olduğu gibi kendisini bu birlikten sıyrılmış, ayırmış, fakat yavrusunu *çocuk*'larımızla birleştirmiştir. Bu birleşme filolojide de ağır basmıştır [Zenker, s. 370]. İnsanlıkta bunu benimsemeye tereddüt göstermemiştir.

Kelimenin bir Türk türemesi olarak Samoyetçeye girdiği üzerinde durulduğu gibi⁵⁵, modern Fars dilinde de kullanıldığı ileri sürülmektedir.⁵⁶ Hipotetik olabileceği gibi gerçekliğine de inanmamıza bir engel görülmemektedir.

Eski proto-Türk'lerden bir kısmının, genellikle hayvana karşı beslediği saygı duygusu, tarihçe bilinen bir gerçektir. Köpeği kurban sunma geleneği-yanında⁵⁷ atın da aynı yolda, saygı gördüğü, bilinen millî kültürlerdendir.⁵⁸

⁴⁷ Rusça-Azerbaycan lugat, Bakı 1955, s. 302.

⁴⁸ Rusça-Türkmençe sözlük, Moskva 1956, s. 538.

⁴⁹ Başkortça-Rusça huzlek, Moskva 1958, s. 485.

⁵⁰ Karakalpakça-Rusça sözlük, Moskva 1958, s. 740.

⁵¹ Rus-Tuva slovari, Moskva 1953, s. 430.

⁵² Russko-Uygurskiy slovar, 1956, s. 1151.

⁵³ A. M. Şerbak, Nazvaniya, 1961, s. 125.

⁵⁴ N. A. Basrakov ve A. J. Inkijekova, Hakassko-russkiy slovar, 1953.

⁵⁵ Aulis J. Joki, Die Lehnwörter des Sajansomojedischen, MSFOu. 1952.

⁵⁶ G. Dörfer, Türkische und mongolische Elemente in Neupersischen, 1965, s. 586.

⁵⁷ V. Beşevliev, Proto-Bulgarların dini, Belleten, TTK. IX, sayı 34, Ankara 1945, s.236-237
W. Koppers, Der Hund in der Mythologie der zirkumpazifischen völker, Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik, I, 1930; A. Caferoğlu, Türk onomastiğinde "köpek" kültü, Belleten, TDK. 1961, s. 1-11.

⁵⁸ A. Caferoğlu, Türk onomastiğinde "At" kültü, Türkiyat Mecmuası, X, 1953, s. 201-212.

Bahsus ki eski Türk ve Moğol halklarında sevilen hayvan, tanrısal bir kökten türeme canlı yaratık sayılmıştır. İnsan kadar aziz tutulmuştur. Haklarında millî efsaneler⁵⁹ ve inanışlar bile yaratılmıştır. Hatta etnonim haline getirilmiştir. İcabında halk diliyle konuşarak, sahibine öğütler verir, hayatına katılır⁶⁰. Toplumun âdeta ayrılmaz bir unsuru olan hayvanın, insanla sۆybirligi yapılmasında, elbette bir sapıklık beklenemez. Bunun en iyi yargıcı filolojidir.

Kısaltmalar

- Bud. : L. Budagov, *Sravnitel'nyy slovar turetsko-tatarskiĥ nareçiy*, I-II. SPb. 1869-1871.
- Kaş. : Kaşgarlı Mahmut, *Divan*, I-III, Ankara 1939-1942.
- Malov. : S. E. Malov, *Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti*, 1951.
- MW. : C. Brockelmann, *Mitteltürkischer Wortschatz*, Budapest, 1928.
- Şç. : A. M. Şçerbak, *Nazvaniya domaşnih i dikih jivotnih v tyurkskiĥ yazıkah*, Istoriceşskoe razvitie leksiki tyurkskiĥ yazıkov, 1961, s. 82-172.
- ŞS. : Şeyh Süleyman Efendi, *Lugat*.
- Wb. : W. Radloff, *Versuch eines Wörterbaches der Türk-Dialecte*, I-IV.
- Zenker : Zenker, *Lûgat*.
- Alt. : Altay
- Az. : Azeri
- Baş. : Başkırt
- Çağ. : Çagatay
- Çuv. : Çuvaş
- Doğu.T. : Şark Türkçesi
- Hak. : Hakas
- Kaç. : Kaç
- Karak. : Kara-Kalpak
- Kar. : Karaim
- Karag. : Karagas
- Kaz. : Kazak

⁵⁹ A. İnan, *İt başlı ulus efsanesi*, Belleten. TTK. XIII, 49, s. 149-150.

⁶⁰ A. P. Okladnikov, *Kon i znanya na lenskiĥ Pisanitsah*, Türkolojişeskiy Sbornik, I, 1951, s. 146.

Kıp.	: Kıpçak
Kırg.	: Kırgız
Kır.	: Kırım
K.Kır.	: Karakırgız
Kom.	: Koman
Koy.	: Koybal
Mog.	: Moğol
Nog.	: Nogay
Osm.	: Osmanlıca
Oyr.	: Oyrat
Özb.	: Özbek
Sag.	: Sagay
Tel.	: Teleüt
Tuv.	: Tuva
Türkm.	: Türkmen
Uyg.	: Uyg.
Yak.	: Yakut.